

Ա. ԱՆՆԻՅԱՆ

(Հասարակական քննադատ)

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

1955 թվականին Տաճարի ներսում կատարված հետազոտությունների ժամանակ, երբ շենքի վերակառուցման կազակցությանը հանվել էին գմբեթակիր բոլոր մույթների և նրանցից սկզբնավորվող կամարների ծեփերը, պարզվեց, որ դեռ այսօր էլ պահպանվել է այդ կենտրոնագմբեթի հորինվածք ունեցող շենքի զգալի մասը: Նույն տարվա հետազոտական աշխատանքների արդյունքների վերաբերյալ «Էջմիածին» ամսագրում հրապարակված գրույցի մեջ հայտնել էինք, որ այդ շենքից պահպանվել են բացի հիշյալ խարխալներից, նաև համապատասխան մույթներ, մույթների խմբուտներից մի քանիսը, գմբեթակիր կամարները և հավանաբար, թեկուզ մեծ վերանորոգությունների ենթարկված, արտաքին պատերը²⁴: Այնուհետև նշվում է՝ «Սե հատակագծային ինչպիսի ճշգրիտ պատկեր կարող էր ունեցած լինել Վահան Մամիկոնյանի կառուցած շենքը (արտաքինից ուղղանկյուն, թե՛ խաչաձև), հավանաբար հնարավոր կլինի պարզել պեղումներից ստացված նյութերի մշակման ընթացքում»²⁵:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1956 թվականի N VIII—IX-ից:

24. «Էջմիածին», 1955 թ., N 9, էջ 26:

25. Նույն տեղում:

Այդ նյութերի մշակումը և հատկապես ընթացիկ տարվա (1956 թ.) պեղումների նոր նյութերը հնարավորություն են ընձեռում պարզել 5-րդ դարի վերջին Վահան Մամիկոնյանի վերակառուցած շենքի հատակագծային ճշգրիտ պատկերը և այդ կառուցվածքի տարածական-ծավալային հորինվածքի բնույթը:

Ինչպես հայտնի է, Էջմիածնի Մայր Տաճարի այժմյան՝ թե՛ ներսից և թե՛ դրսից խաչաձև հորինվածքը համարվում է 7-րդ դարի կեսերի կառուցվածք: Ենթադրվում է, որ 5-րդ դարի վերջերին Վահան Մամիկոնյանի վերակառուցած տաճարը ունեցել է՝ արտաքինից զրևի թառակուտի տեսք, իսկ ներսից շորս արսիղներ և նրանց անկյուններում՝ մեկական սենյակներ (ավանդատներ): Եվ, որ 7-րդ դարի կեսերին ներսն Գ կաթողիկոսը քանդել է 5-րդ դարի այդ արտաքինից թառակուտի շենքի ներսի բոլոր սենյակներն (ավանդատները) և արսիղներն ու այդ արսիղների արտաքին պատերը պատռելով, դրսից կցել նոր՝ բազմանիստ արսիղներ ու ստացել այժմյան՝ թե՛ ներսից, թե՛ դրսից խաչաձև հորինվածքը²⁶:

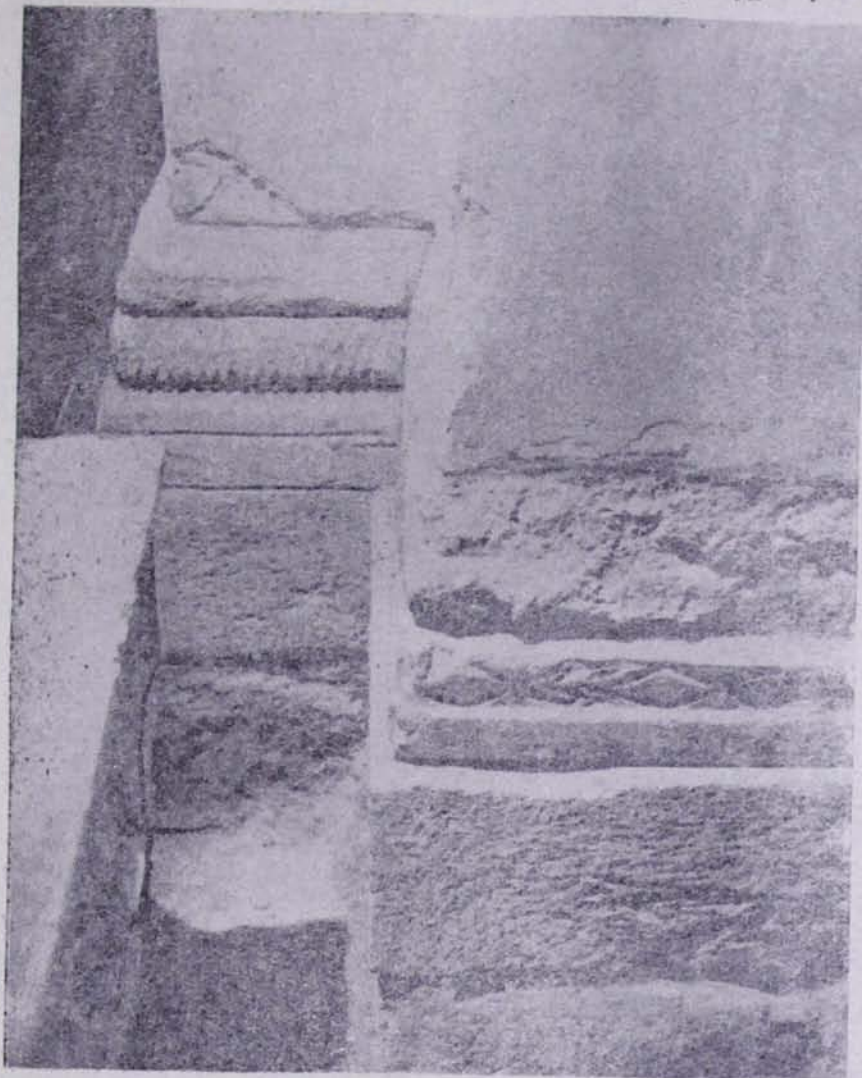
26. Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական Հարավարևելյան պատմության, Երևան, 1942 թ., հատ. Ա, էջ 226—227:

Պեղումների նյութերը ցույց են տալիս, որ Վահան Մամիկոնյանի ժամանակ վերականգնուցված շենքը ունեցել է այլ ձև և նրա հատակագծային հորինվածքը հետազայում ոչ մի փոփոխության չի ենթարկվել:

Այսպես, վերը պարզվեց, որ Մայր Տաճարի այժմյան դմբեթակիր մույթների տակ գտնվող կրկնակի խարխսիներից՝ վերին

վածքի մեջ ներդրված չորս արսիղներ և արսիղների անկյուններում սենյակներ, ապա դմբեթակիր մույթների խարխսիների մշակված (պրոֆիլներ ունեցող) չորս ճակատներից երկուականը պնտք է գտնվելին այդ սենյակների և նրանց կից արսիղների միացման հանգույցների պատերի մեջ: Բնական է, որ շենքի սկզբնական կառուցողը

Մայր Տաճարի արևմտյան արսիղի հարավային անկյան խարխսիները և հիմքերը

խարխսիները պատկանել են Վահան Մամիկոնյանի ժամանակ ստեղծված շենքին, իսկ այդ խարխսիների խաչաձև կառուցվածքի չորս ճակատներն էլ մշակված են (պրոֆիլներ ունեն)։

Եթե Վահան Մամիկոնյանի վերականգնուցած շենքը ունենար քառակուսի հորին-

ման անիմաստ բան անել չէր կարող. որովհետև, ինչու պնտք է դմբեթակիր մույթների բոլոր խարխսիների չորս ճակատներն էլ մեծ ջանասիրությամբ մշակելին (ընդ որում, հաճախ միևնույն բնույթի, բայց միմյանցից տարբեր քանդակված) և ապա անմիջապես նրանցից յուրաքանչյուրի երկու-

են ճիշտ և ճիշտ որմնամուկների ճակատների ուղղաձիգ հարթությունների ուղղությունների վրա, իսկ մյուս կրունկները նստում են մուկների այծմյան կառուցվածքների համապատասխան ճակատների ուղղաձիգ մակերևույթից բավական հեռու, ապա այս նույն կրունկները 5-րդ դարի մուկների համապատասխան ճակատներում (որմնամուկներից ելնող կրունկների նման) նստում են ճիշտ ճակատի ուղղաձիգ հարթության ուղղության վրա: Այսինքն, որմնամուկները և 5-րդ դարի մուկների համապատասխան ճակատները իրենց վրա հանգչող կամարների նկատմամբ ունեն միանման (նորմալ) դասավորություն (կառուցվածք):

դ) Որոշակի ընդհանրություն գոյություն ունի մուկների տակին գտնվող — վերևի՝ այսինքն 5-րդ դարի վերջերին կառուցված խարխիսների մշակումների բնույթի (ոճի) և արտաքին պատերի որմնամուկների խարխիսների մշակումների բնույթի (ոճի) միջև:

դ) Արտաքին պատերը շնայած տարբեր ժամանակներում ենթարկվել են բազմաթիվ վերանորոգումների, այնուհանդերձ, հյուսիսային պատի արևելյան մասում (դրսից) պահպանվել են հնագույն ճակտոնի քիվի մնացորդներ: Քիվի պահող մասը մշակված է մոդուլյոններով, որպիսի ձևը գալով նախարրիստոնեական շրջանից, հիմնականում բնորոշ է քրիստոնեական վաղ շրջանի կառուցվածքներին: Ըիշտ նման տեսք ունի, առնվազն 4-րդ դարի գործ հանդիսացող՝ Քասաղի բաղլիկայի արևմտյան ճակատի ճակտոնից պահպանված քիվը: Կասկածից վեր է, որ էջմիածնի Մայր Տաճարի հյուսիսային պատի վրա պահպանված ճակտոնի մնացորդները նույնպես հանդիսանում են քրիստոնեական վաղ շրջանի գործ, և անշուշտ պատկանել են 5-րդ դարի վերջերին վերակառուցված շինքին: Նման տեսակետ են հայտնել նաև հուշարձանը տնկում տեսած բազմաթիվ այլ մասնագետներ (Դյուբուա, Թ. Թորամանյան և ուրիշներ)³⁰:

Այսպիսով, թե՛ արտաքին պատերի որմնամուկների և դմբեթակիր մուկների տակին գտնվող 5-րդ դարի խարխիսներին համապատասխանող մուկների շափերը, թե՛ նրանց միմյանց նկատմամբ ունեցած դասավորությունը, թե՛ նրանց խարխիսների

Մայր Տաճարի հյուսիսային արսիդի արևելյան անկյան խարխիսը և ճիմերը

մշակման բնույթը (ոճը) և թե՛ հյուսիսային ճակատի վրա պահպանված հնագույն ճակտոնի քիվի մնացորդները ցույց են տալիս, որ Տաճարի արտաքին պատերի սկզբնական կառուցվածքներն ու նրանցից ելնող որմնամուկները ժամանակակից են այժմյան գմբեթակիր մուկների տակին գտնվող 5-րդ դարի վերջին կառուցված խարխիսներին ու նրանց համապատասխան մուկներին:

Արդ, տեսնենք, շինարարական ի՞նչ կապակցության մեջ են գտնվում Տաճարի պատերի և արսիդների կառուցվածքները:

ա) Տաճարի արտաքին պատերի և նրանցից գուրս ելնող հարավային, հյուսիսային և արևմտյան արսիդների ուղիղ սկզբների խարխիսների տակ գտնվում են սրբատաշ տուֆաքարից կառուցված հիմքերի երկու կամ երեք շարքեր (Տաճարի հարավային կեսում հիմքերը ունեն երեք շարք, հյուսիսային կեսում՝ երկու շարք), որոնցից վերևի շարքը անհամեմատ շատ ավելի լավ տաշված: Հիմքերի այդ շարքերը Տաճարի պատերի և արսիդների միացման հանգույցներում նույն մաքուր տաշված ճակատներով ուղիղ անկյունով շրջվում են դեպի արսիդների խորշերի ներսը, այնպես, որ արսիդների ուղիղ սկզբների, նրանց կից որմնամուկների և արտաքին պատերի հիմ-

30. Դյուբուան հանդամանորեն ծանոթ չլինելով շինքի սկզբնական կառուցվածքի հետագա հիմնովին վերակառուցմանը, այն համարում է նույնիսկ 4-րդ դարի գործ, իսկ ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Էջուսիսային պատի փոքր ֆրոնտոնները իմ կարծիքով պետք է համարել... Վահան Մամիկոնյանի շինածը...» — Էջմիածնի Տաճարը, Թիֆլիս, 1910, էջ 15:

քերի կառուցվածքները կազմում են մի օրգանական ամբողջություն:

Արտաքին պատերի և արսիդների միացման հանգույցներում, ինչպես պատի ներքևի, այնպես էլ հիմքի բոլոր շարքերում հետագա ոչ մի կցումների կամ այլ կարգի վերակառուցումների հնարքեր չկան:

Այդ փաստը արձանագրված է նաև պեղումների ընթացքում հրավիրված մասնագիտական պաշտոնական հանձնաժողովի կողմից կազմված ախտի մեջ³¹:

բ) Արտաքին պատերի և հարողային, հյուսիսային ու արևմտյան արսիդների միացման մեկ հանգույցից մինչև մյուս հանգույցը (արսիդների մեկ ուղիղ սկզբից մինչև մյուս ուղիղ սկիզբը) ընկած տարածության վրա, արտաքին պատերի ուղղություններով ընթացող պատերի կամ հիմքերի հնարքեր չկան³²: Ընդդրում, եթե պատերի և

31. Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտնում էին՝ հարավային արսիդի ու նրա շրջապատի պեղումների ժամանակ՝ երևանի քաղաքային նախագծային արվեստանոցի վարիչ ճարտարապետ Մ. Մազմանյանը, Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորի ափազդեցական աշխատակից, ճարտարապետության թեկնածու Ս. Մեսցականյանը, Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի հնագիտական սեկտորի ափազդեցական աշխատակից, պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Բարխուդարյանը, նույն սեկտորի ափազդեցական աշխատակից, պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Մարտիրոսյանը և տղերքիս զորղը:

Հյուսիսային արսիդի և նրա շրջապատի պեղումների ժամանակ՝ ճարտարապետ Մազմանյանը, Հայկական ՍՍԻ Մեխանիկայի Սովետի Երևանարության և ճարտարապետության պետական կոմիտեի Քուշարձանների պահպանության բաժնի վարիչ, ճարտարապետության թեկնածու Կ. Հովհաննիսյանը, ճարտարապետության թեկնածու Ս. Մեսցականյանը և տղերքիս զորղը:

Արևմտյան արսիդի և նրան կից որմնամուկների միացման հանգույցները որոշվեց բաց պահել մշտապես դիտելու համար. այդ իսկ պատճառով հասուկ աճու չկազմվեց, բավարարվեցին միայն լուսանկարահանումներով: Հետագայում, տեխնիկական նկատառումներից ելնելով, նպատակահարմար ճանաչվեց պահպանել միայն արևմտյան արսիդի մեկ (հարավային) հանգույցը:

32. Հանձնաժողովի կազմած ախտերում, հարավային արսիդի վերաբերյալ արձանագրված է. «Արսիդի ուղիղ սկզբների հիմքերի անմիջական ուղղությամբ, Տաճարի հարավային պատի հիմքերի շարունակությունը կազմող հիմքեր չկան»: Հյուսիսային արսիդի վերաբերյալ արձանագրված է. «Արսիդի ուղիղ սկզբներն իրար միացնող ոչ մի պատ կամ հիմքեր չկան»:

արսիդների հիմքերի ներքևի շարքերի քարերը իրենց լարձրություն մի մասով խորանում են մայր հողի (մանր դետաքսերով խառնված կավահողի շերտի) մեջ, այսինքն հիմքերի ներքևի քարերը շարելու համար, մայր հողը որոշ խորությամբ փորված է, ապա արտաքին պատերի և արսիդների միացման մեկ հանգույցից մինչև մյուս հանգույցը ընկած տարածության վրա մայր հողը դրնվում է անաղարտ վիճակում: Նշանակում է՝ այդ տարածության վրա արտաքին պատերի ու նրանց համապատասխան հիմքերի շարքերը չեն շարունակվել:

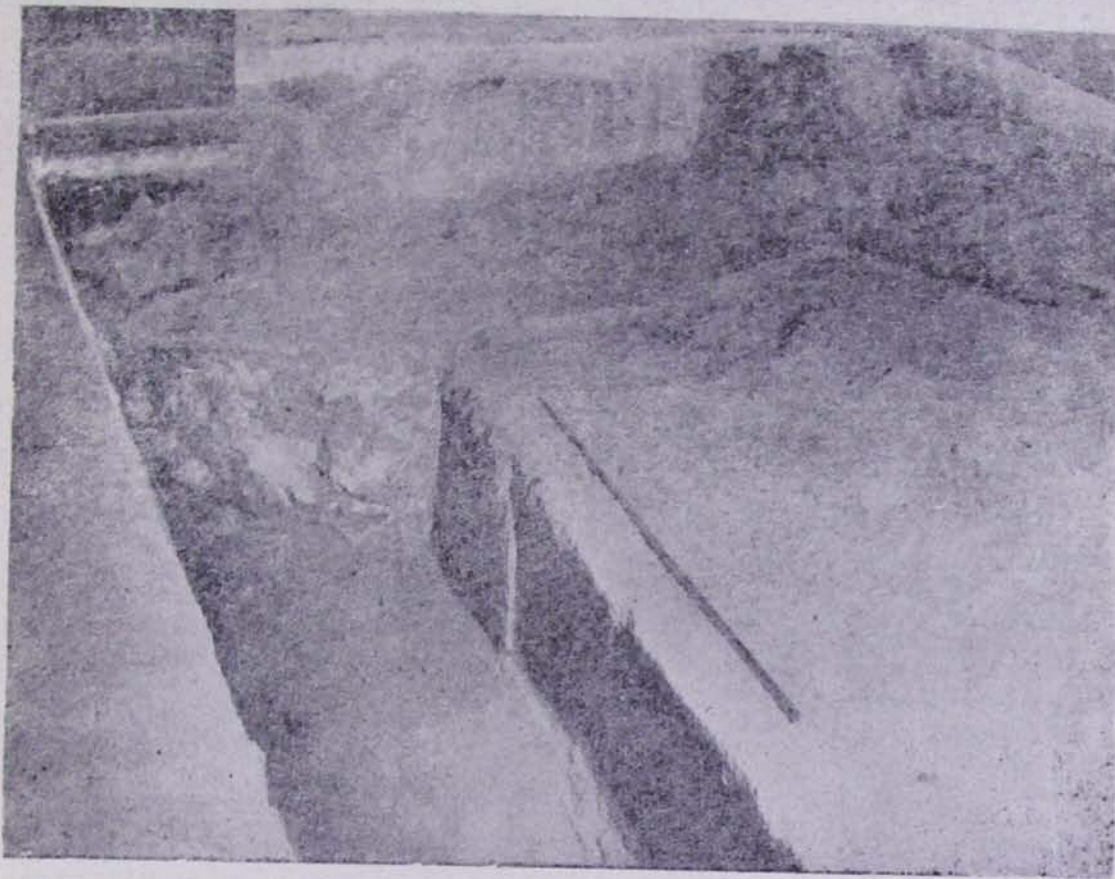
դ) Արսիդների ուղիղ սկզբների խորսխները ըստ կառուցվածքի օրգանական ամբողջություն են կազմում իրենց կից որմնամուկների հետ և ունենալով հայկական ճարտարապետությանը բնորոշ բազմազան մշակումներ, ըստ մշակման ընդհանուր բնույթի (ոճի), նման են ինչպես որմնամուկների, այնպես էլ անշատ կանգնած մուկների տակին դանդաղ 5-րդ դարի վերջերին կառուցված խորսխների մշակումների բնույթին (ոճին): Դժբախտաբար, արսիդների ոչ բոլոր խորսխներն են ամբողջական տեսքով պահպանված. այս տեսակետից զրեթե անաղարտ վիճակում են գտնվում հյուսիսային արսիդի ուղիղ սկզբների խորսխները, որոնցից հատկապես արսիդի արևելյան հանգույցի խորսխը այն աստիճան նման է Քասաղի բաղիլիկայի 5-րդ դարի կառուցվածք համարվող արսիդի և 5-րդ դարի վերջերին (478/9 — 493/4 թ. թ.) կառուցված Բաշխի Սիոնի (Վրացական ՍՍԻ) մուկների խորսխներին, որ կարելի է նույնիսկ միմյանց հետ շփոթել նրանց լուսանկարները:

Նշանակում է, արտաքին պատերի և արսիդների միացման հանգույցների ներքևի շարքերի ու հիմքերի շինարարական օրգանական միասնությունը, պատերի և արսիդների մանրամասների մշակման բնույթի (ոճի) ընդհանրությունը և արսիդների մեկ ուղիղ սկզբից մինչև մյուս ուղիղ սկիզբը ընկած տարածության վրա — արտաքին պատերի ուղղություններով ընթացող պատերի կամ հիմքերի բացակայությունը ցույց են տալիս, որ Տաճարի արտաքին պատերը և նրանցից դուրս նկնող արսիդները կազմում են միաժամանակ ստեղծված մի միասնական կառուցվածք: Իսկ այժմյան անշատ կանգնած մուկների կառուցվածքների ներսում գտնվող 5-րդ դարի վերջերին ստեղծված մուկների և արտաքին պատերի — հետևապես և վերջինների հետ ամբողջություն կազմող արսիդների — միասնությունը ցույց է տալիս, որ էլեմենտի Մայր Տաճարի 5-րդ դարի վերջերին ստեղծված մուկները, ար-

տաքին պատերը և արսիղները (հարավային, հյուսիսային և արևմտյան)³³, ամբողջությամբ հանդիսանում են 5-րդ դարի վերջերին ստեղծված մի միասնական կառուցվածք:

Հետևապես, էշմիածնի Մայր Տաճարի այժմյան խաչածե նորինվածքը ոչ քի ստեղծվել է Ներսես Գ կաթողիկոսի ժամանակաշրջանում՝ 7-րդ դարի կեսերին, այլ նրանից զրեք երկու դար առաջ, Վահան Մամիկոն-

Մայր Տաճարի հյուսիսային ավանդատան արևելյան պատի տակից անցնող հնագույն սափորաղի մնացորդները

33. Արևելյան արսիղի պեղումները տեխնիկական պատճառներով հետաձգված են 1957 թվականին: Սակայն այդ հանգամանքը չի կարող որևիցե տարակուսանք առաջացնել կատարվող եզրակացությունների նկատմամբ, որովհետև, եթե արևելյան արսիղի ուղիղ սկզբների տակ, անշատ կանգնած մույթների նման գտնվեն կրկնակի խորիսխներ, նշանակում է՝ արևելյան արսիղը հիմնադրված է դեռ 4-րդ դարից: Եթե ունենա որմնամույթների նման մեկական խորիսխներ, նշանակում է արևելյան արսիղը ժամանակակից է 5-րդ դարի վերջերին ստեղծված շենքին: Իսկ եթե արևելյան արսիղը ունենա միայն մույթների ներքևի խորիսխների տիպի խորիսխներ, ապա բացառված չէ, որ արսիղի ամբողջ կառուցվածքը հանդիսանա 4-րդ դարի գործ:

յանի օրոք՝ 5-րդ դարի վերջին տասնամյակներում:

ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴԱՏԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾԸ.— Պեղումների ընթացքում պարզվեց, որ

ա) Հյուսիսային ավանդատան հիմքերը կառուցված են երկու շարք սև և բաց շագանակադույն տուֆաքարերից: Հիմքի բոլոր քարերը սրբատաշ են, որոնցից անկյունաքարերը տաշված են առավել մաքուր: Հիմքի ներքևի շարքի տակ գտնվում է 5—10 սանտիմետր հաստությամբ ունեցող կրաշաղախի շերտ. իսկ այդ ամենը տաճարի մյուս հատվածների հիմքերի նման դրված են կավահողով խառնված մանր զետեաքարերի համատարած բնական խճաշերտի վրա:

բ) Ավանդատան հիմքերի բոլոր անկյունաքարերը մեկընդմեջ ազդեցված են իրար և օրգանապես միացված միմյանց: Ինչպես հիմքի, այնպես էլ պատի ներքին՝ ծնկից սկսած մասի կառուցվածքում (որ հաստացված էր դիտել որմնաշարերի միացումները), կցումների կամ կարկատանի հետքեր չկան: Պատերի և հիմքերի բոլոր անկյունները տեղին ճիշտ 90°-ի անկյան կառուցվածք:

դ) Ավանդատան հիմքերից ամմիջապես վեր գտնվող պատերի քարերը հիմքի քարերի համեմատությամբ ունեն ավելի նուրբ տաշվածք: Բոլոր պատերի քարերը լին՝ դուրսով, թե՛ հողմաճարվածության աստիճանով հար և նման են միմյանց³⁴:

դ) Հյուսիսային նավից դեպի ավանդատուն բացվող դռան հատակը և Տաճարի բոլոր մուտքերի հատակները գտնվում են զրեթի նույն հորիզոնի վրա: Ընդ որում, նավից դեպի ավանդատուն բացվող դռան հատակը և Տաճարի նույն՝ Հյուսիսային կողմում գտնվող մուտքի հատակը գտնվում են ճիշտ և ճիշտ մի հորիզոնի վրա: Իսկ այդ բոլոր մուտքերի հատակները շինին (մի քանի սանտիմետր) տարբերությամբ գտնվում են որմնամասերի խորիմասերի ներքնասալիկների ներքին (այսինքն տաճարի սկզբնական հատակի) հորիզոնի վրա:

ե) Ավանդատան հարավային և արևմտյան պատերի պարագծով ընթացող ստիլոբատի մնացորդներ կամ որևէ աստիճանի հետքեր չկան:

զ) Ավանդատան այժմյան սալահատակից ներքև գոյություն ունեն միմյանցից տարբեր հեռավորության վրա դարձյալ երկու հատակ, որոնցից՝ մեկը կառուցված է թրծված աղյուսից, իսկ մյուսը տուֆաքարերի սալերից: Տաճարից դեպի ավանդատուն բացվող դռան այժմյան հատակից 14 սանտիմետր ներքև գտնվում է աղյուսից պատրաստած հատակը, իսկ վերջինից 27,5 սանտիմետր ցած կառուցված է տուֆաշեն սալահատակը, որը գտնվում է Տաճարի 5-րդ դարի սալահատակի հորիզոնի վրա: Ներքևի սալահատակի տակ, ավանդատան հարավային պատի արևելյան ծայրի մոտ, բացվեց հնագույն ջրհոր: Ջրհորն ունի ուղղանկյուն կառուցվածք, բայց նրա պատերը զուգահեռ չեն ավանդատան պատերին:

Նրան հիմքի հարավային պատի մի ծայրը դրեթի կաշում է ավանդատան պատին, ապա ջրհորի նույն պատի մյուս ծայրը զգալիորեն հեռանում է ավանդատան պատից:

34. Ավանդատան պատերի քարերը (որոնցից հնարավոր էր ձգվից ազդեցված մասում տեսնել միայն երկու շարք) ֆասկաներ չունեն:

Նրան հիմքի կառուցվածքից, թերևս կարելի է մտածել, որ այն գոյություն է ունեցել մինչև ավանդատան կառուցումը: Բայց պատերի աչ զուգահեռ կառուցվածքը կարող էր լինել նաև պատահականության հետևանք: Հետևապես, թե՛ երբ է ստեղծվել ջրհորը՝ ստույգ դժվար է ասել:

Ջրհորի գոյությունը ցույց է տալիս, որ ավանդատան հարավային պատը իսկապես ստիլոբատ չի ունեցել, որովհետև ստիլոբատի աստիճանները կարող էին փակել այն: է) Ավանդատան արևելյան պատի դրսի (թանգարանի հյուսիսային սենյակի) կողմից գոյություն է ունեցել բազմաստիճան ստիլոբատ, որի աստիճանները շարդել են թանգարանի հատակի կառուցման ժամանակ և մնացորդները առել վերջինիս սալահատակի տակ: Պեղումների ժամանակ բացվեցին այդ ստիլոբատի շարդված աստիճանների մնացորդները և պատից 1,63 մետր հեռավորության վրա ստիլոբատի ներքևի աստիճանը: Աստիճանը ունի 0,32 մետր բարձրություն և 0,23—0,25 մետր խորություն և պահպանված է զրեթի անաղարտ վիճակում: Այդ աստիճանի մարդու տաշված հորիզոնական մակերեսի վրա պարզ երևում է նաև հաջորդ (ներքևից հաշված երկրորդ) աստիճանի քարերի շարվածքի տեղը: Ընդհանրապես պատերից բացվեց արևելյան արսիդի արևելյան պատի դրսի կողմից: Պահպանվել են նաև ավանդատան արևելյան պատի արտաքին ներսի և արսիդի համապատասխան պատի միացման հանգույցում, արսիդի ստիլոբատի ներքևի աստիճանի մնացորդները:

Այսպիսով, Հյուսիսային ավանդատան թե՛ հիմքերի ու պատերի օրգանական միասնությունը Տաճարի համապատասխան պատերին ու նրանց հիմքերին, թե՛ ավանդատան ու Տաճարի սկզբնական սալահատակների կառուցման միասնական բնույթը և միևնույն հորիզոնի վրա գտնվելու փաստը, թե՛ ավանդատան հարավային և արևմտյան պատերին կից ստիլոբատի աստիճանների բացակայությունը, իսկ ավանդատան արևելյան պատի դրսի կողմից նրանց գոյությունն ու կապը արևելյան արսիդի ստիլոբատի հետ ակնառու ցույց են տալիս, որ ավանդատունը օրգանապես միացված է Տաճարին և վերջինիս հետ իբրև մի միասնական կառուցվածք հանդիսանում է միևնույն ժամանակի արգասիք:

Նշանակում է 5-րդ դարի վերջերին Տաճարի հետ մեկտեղ կառուցվել են նաև ավանդատները:

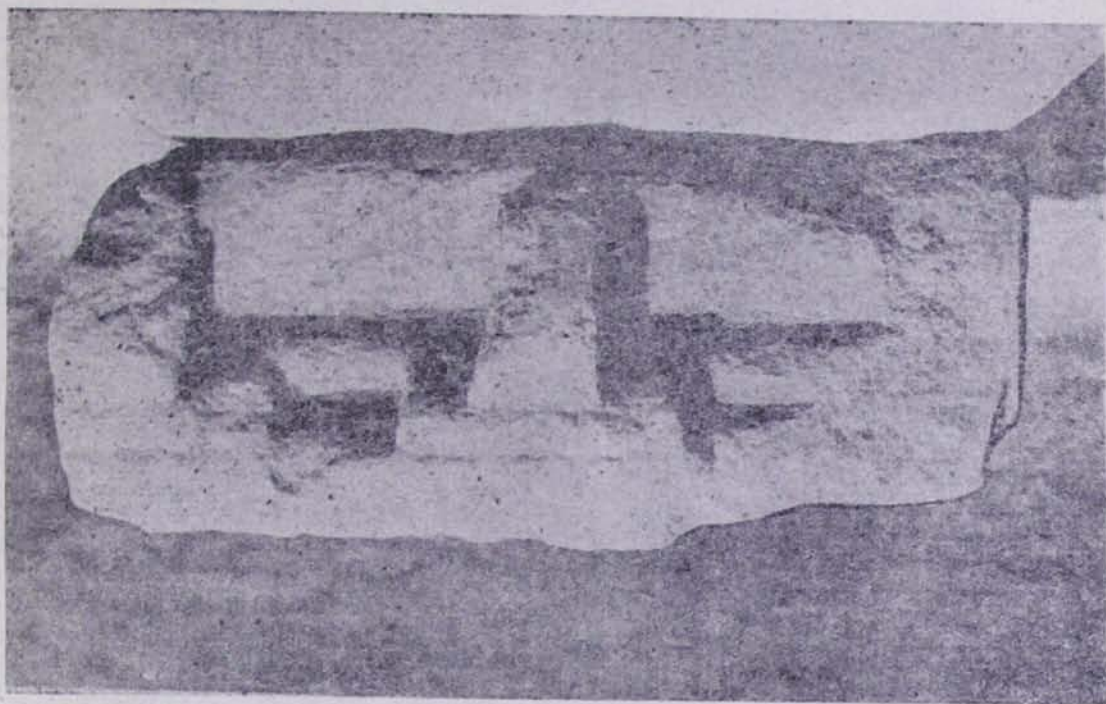
ԽՃԱՆԿԱՐԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐ.— Մայր Տաճարի 1955 թվականի պեղումների ժամանակ

մույթների և պատերի հիմքերի ուսումնասիրության ընթացքում Տաճարի հարավային պատի արևմտյան հատվածի հիմքերի մոտ գտնվեց խճանկարի բաց-կանաչագույն ապակուց պատրաստված ոսկեզօծ մի խորանարդիկ: Ինչպես նշվել էր դեռ 1955 թվականի պեղումների արդյունքների վերաբերյալ նույն թվականի «Էջմիածին» ամսագրում հրատարակված զրույցում, խճանկարի այդ խորանարդիկը հայտնաբերվել էր Տաճարի 5-րդ դարի կառուցվածքի տակ գտնվող առավել հնագույն շենքի՝ այսինքն Տաճարի սկզբնական կառուցվածքի հիմքերի հորիզոնի ուղղության վրա³⁵:

Հյուսիսային ավանդատան մեջ խճանկարի մնացորդներ գտնվեցին սենյակի 5-րդ դարի սալահատակի ամբողջ մակերեսի տակ, սկսած հիմքերի վերևի եզրի հորիզոնի ուղղությունից մինչև ներքևի եզրի հորիզոնի ուղղությունը ներառյալ: Ընդ որում, սենյակի հիմքի ներքևի շարքի վերևի եզրի հորիզոնի ուղղությունից մինչև մայր հողը ընկած տարածության մեջ, խճանկարի խորանարդիկները հանդիպում էին անհամեմատ առավել առատությամբ:

Խճանկարի խորանարդիկները դուրս էին գալիս հողի և շինարարական մնացորդների՝ ավազի, պատերի ծեփի, հնագույն շենքի շա-

Հնագույն Բիվի բեկոր գտնված Մայր Տաճարի հարավային աբսիդի ճիմքերի մոտից

1956 թվականին, խճանկարի համանման խորանարդիկներ, դարձյալ ապակուց պատրաստած (ինչպես ոսկեզօծ, այնպես էլ կապույտ, կանաչ, դեղին և այլ գույների) գտնվում էին Տաճարի հարավային և հյուսիսային արսիդների, նաև՝ հյուսիս-արևելյան հատվածի հիմքերի տարբեր բարձրությունների ուղղությունների վրա, իսկ ապա, մեծ քանակությամբ հայտնաբերվեցին հյուսիսային ավանդատան մեջ և հյուսիս-արևելյան մույթից դեպի արևելյան արսիդը ընկած տարածության վրա:

դախի և կղմինդրի բազմաթիվ բեկորների հետ միախառնված վիճակում: Սակայն, ավանդատան հարավ-արևմտյան անկյունում մայր հողից 40—50 սանտիմետր բարձրությամբ բացվեց միայն պատերի (թի՛ առաստաղի) ծեփի բեկորների հետ միախառնված խճանկարի շարքված մի խոշորագույն զանգված (շերտ), որը զբաղեցրել է 1.20×1.80 մետր տարածություն, հարավային և արևմտյան կողմերից ընդհուպ կապած էր ավանդատան հիմքի քարերին, իսկ արևելյան կողմից երկզված էր 0.37 մետր բարձրություն ունեցող տուֆաքարի ուղղաձիգ կերպով դրված երկու սալերով:

35, «Էջմիածին», 1955 թ., № 1X, էջ 27:

Ակնհայտ է, որ խճանկարի մնացորդների այդ խոշորագույն շերտը անջատված էր խճանկարի նույն վայրում գտնված մյուս մնացորդներից և թաղված էր առանձին:

Ավանդատան միայն այդ անկյունից գտնվեցին 8.000 խորանարդիկներ, իսկ սենյակի մնացած տարածություններից՝ 4.000 հատ:

Քրեա, խճանկարի այդ առանձին թաղված մնացորդները ժամանակին պատկերել են այնպիսի նկար (անշատ կամ ընդհանուր կոմպոզիցիայի մեջ), որը ինչ-ինչ պատճառներով ջարդկույթ-ավերելուց հետո, այնուհանդերձ, գերազասել են նրա մնացորդները ամփոփել մի ինքնուրույն, որոշակի տեղում:

Չնայած սենյակի հատակի տակ սփռված մյուս խորանարդիկները թե՛ իրենց գույններով, թե՛ կառուցվածքով, թե՛ կառուցողական (հավաքման) տեխնիկայով և թե՛ չափերով հար և նման են այդ առանձին տեղում գտնված խորանարդիկներին, բայց և այնպես, դժվար է որոշակի ասել՝ նրանք պատկանել են այդ նույն նկարի՞ն, թե՛ հանդիսանում են մեկ ուրիշ մասի կամ մի գույն և այլ ավերված խճանկարի ցրվել եղած մնացորդներ:

Խճանկարի այդ առանձին թաղված մնացորդները գտնվում են ավանդատան մեջ հայտնաբերված ջրհորից 20 սանտիմետր հեռավորության վրա: Ինչպես վերը նշվեց, ջրհորի կառուցման ստույգ ժամանակը դժվար է ասել, սակայն, ակնհայտ է, որ ավանդատան կառուցումից հետո այն օգտագործվել է և նրա պատերը բարձրացված են եղել մինչև ավանդատան սկզբնական սալահատակի վերին հորիզոնին հավասար: Հետագայում, երբ ինչ որ պատճառով ջրհորը զաղարել է օգտագործվելուց, նրա մեջ աստիճանաբար սկսել են կուտակվել ոչ միայն սալահատակից վեր գտնվող փոշին ու այլ նյութեր (հող, քար, խեցեղենի կտորներ ու զանազան իրեր), այլև սալահատակի տակ գտնվող լիցքի որոշ մասը:

Ավանդատան հիմքերը մայր հողից մինչև սկզբնական սալահատակը ունեն երկու շարք քարձրություն (0,71 մետր), բնական է, նույն տեղում գտնվող ջրհորի պատերը ևս պետք է մայր հողից մինչև նույն սալահատակը ունենային նույն երկու շարքի քարձրությունը: Սակայն պեղումների ժամանակ, երբ բացվեց ջրհորի կառուցվածքը, մայր հողից վերև բարձրացող նրա պատերից պահպանվել էր միայն ներքին շարքի քարերի մի մասը. իսկ ներքին շարքի քարերի մյուս մասը և վերին շարքի քարերը չկային³⁵: Պակասող քարերից

երեք հատ հանեցին ջրհորից, որոնք ժամանակին պոկվել և ընկել էին հորի մեջ, իրենց հետ տանելով շրջապատի, այսինքն՝ սալահատակի տակ գտնվող ունեցող լիցքի որոշ մասը: Ահա այդ լիցքի հետ, ջրհորի մեջ էր թափվել նաև սալահատակի տակ գտնվող խճանկարի մնացորդների մի մասը: Ջրհորի լիցքի վերին շերտի մեկ մետր խորության վրա, խճանկարի խորանարդիկներ չկային. իսկ ներքևում որքան խնուս էինք խորը, ընդհուպ մինչև ջրի մակերեսը (որը գտնվում է ավանդատան աշտմյան հատակից 2,30 մետր ցած), այնքան ավելի էր մեծանում նրանց քանակը:

Առավել շատ խորանարդիկներ գտնվեցին ջրի միջից: Ջրհորի նեղ լինելու հետևանքով հնարավոր եղավ ջրի մակերեսից խնուս ներքև միայն 60—70 սանտիմետր, այնինչ խճանկարի մնացորդների շերտը խնուս է ավելի խոր³⁷, եթե ջրհորի խորությունը մոտավորապես լինի այնքան, որքան հյուսիսային արսիդի առջև ներկայումս օգտագործվող ջրհորի խորությունը (5,60 մետր), ապա, պետք է ենթադրել, որ ավանդատան ջրհորի դեռևս չպեղած ավելի քան 2,0 մետր խորություն ունեցող լիցքում կարող են գտնվել խճանկարի ոչ քիչ մնացորդներ (խորանարդիկներ):

Ջրհորի լիցքի ներքին շերտերում խճանկարի մնացորդների առատ գոյությունը, իսկ վերին շերտում նրա իսպառ բացակայությունը (չնայած վերին շերտը նույնպես գտնվում է սալահատակի տակ եղած խճանկարի մնացորդների շերտի հորիզոնից շատ ավելի ցած), բացատրվում է հետևյալ կերպ: Ջրհորում լիցքի սկզբնական շերտերի կուտակման զուգընթաց, ինչպես տեսանք, սկսվում է ջրհորի պատերի վերին շարքերի աստիճանական քայքայումը և պատերից քարերը շրջվելով ներքև, իրենց հետ տանում են նաև խճանկարի մնացորդներով խառնված շրջապատի լիցքը: Բնական է, հորը կարող էր միանգամից չլցվել և այդ ամենի վրա կուտակվել սալահատակի վերինից թափվող լիցքի նորանոր (առանց խճանկարի մնացորդների պարունակող) շերտեր:

Ի դեպ, ջրհորի միջից գտնված խճանկար մնացորդների վերին շերտերում գտնվեց կավից պատրաստված մեկ իրի (մոմակալի?) բնկոր հետևյալ արձանագրությամբ.

«Ով ս[ուր] Բահանայի գմովեղենս յաղաբս յիշեց...»: Յիշեց[եմ] բառի «էֆ» մասնիկը չկա, հավանաբար իրի այդ մասի կտրվածքի հետ ընկել է:

35. Որովհետև ջրհորի կառուցվածքը այնպես շտանդ սալահատակի տակ և թղթից բաց, Պատերի այդ վիճակը կարելի է տեղում տեսնել:

37. Ձմռան ամիսներին ջրհորի ջրի մակերեսը զգալիորեն կիջնի. ենթադրվում է այդ ժամանակ շարունակել ջրհորի լիցքի մաքրումը:

Հնագրության (պալեոգրաֆիայի) մասնագետները (Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Թարխուդարյան) գրերի ձևից ենթադրում են, որ այդ իբր կարող է հանդիսանալ 7-րդ դարի գործ³⁸:

Ինչպես երևում է սալահատակի տակից խճանկարի մնացորդներ պարունակող լիցքին զուգընթաց, ջրհորն են թափվել ինչ որ իրեր նաև սալահատակի վերևից: Նշանակում է, ջրհորի մեջ, 5-րդ դարի սալահատակի տակ գտնված հնագույն լիցքի նյութերի (խճանկարի մնացորդների) հետ մեկտեղ, միանգամայն հնարավոր է, որ հանդես գան

խճանկարի մնացորդների մի խոշորագույն շերտ բացվեց նաև Տաճարի հյուսիս-արևելյան մույթից դեպի արևելյան արսիղը ընկած տարածության վրա: Այստեղ նույնպես, խճանկարի մնացորդները հանդես են գալիս Տաճարի 5-րդ դարի սալահատակի տակ գտնված շինարարական մնացորդների լիցքի հետ մտախառնված: Լիցքն սկսվում է հիմքերի վերևի եզրի հորիզոնի ուղղությունից և հիմքի ամբողջ խորությամբ իջնում է մինչև մայր հողը: Իսկ արսիղի բնմի առջև, մոտ 2 քառ. մ. տարածության վրա, խճանկարի մնա-

Մայր տաճարի հյուսիսային ավանդատան մեջ գտնված կավե իրի (մումակալի?) բեկոր 7-րդ դարի արձանագրությամբ

նաև ավելի ուշ շրջանի նյութեր, նայած, թե ջրհորը երբ է դադարել օգտագործվելուց և նրա մեջ առաջացած լիցքը որքան ժամանակում է կուտակվել:

38. Նման գրիքով արձանագրություններ գտնվել են նաև Դվինում կղմինդրների վրա, որոնցից մեկի վրա հիշատակված է «Ես Յովհաննէս վարդապետ ծառայ Սրբոյն Գրիգորի յազաթս յիշեցէր ի Տ[է]րա: (Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Դվին բազարը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 247):

ցորդներով միախառնված լիցքն իջնում է մայր հողից ավելի ներքև: Այս մասում լիցքն ունի 1,80 մետր խորություն, որի ներքևի եզրը գտնվում է այժմյան սալահատակից 2,72 մետր ցած: Լիցքի տակ բացվեցին հորիզոնական ուղղությամբ միմյանց կողքի դրված տուֆաքարի երկու սալ: Սալերը շարված են գետաքարերի վրա, իսկ վերջիններս կիսով չափ ընկղմված են ջրի մեջ:

Ջուրը գտնվում է Տաճարի հյուսիսային արսիղի առջևի և ավանդատան մեջ գտնվող

ջրհորների ջրերի մակերեսների հորիզոնի վրա և միացված է Տաճարի տակ գտնվող գետնաջրերին: Սալարարերից մեկն ունի 0,42 մետր լայնություն և 0,66 մետր լայնություն և խի մյուսն ունի 0,25 մետր լայնություն և 0,75 մետր մոտեցող բեմի լիցքի տակ, գետնի շարունակվում է: Հնարավոր չեղավ որոշել երկարություն լրիվ չափը:

Բն ի՞նչ սալարարեր են դրանք, որոշակի դժվար է ասել մինչև արեւելյան արսիդի ամբողջ մակերեսի պեղումները, որոնք պետք է տեղի ունենան 1957 թվականի մարտարտապատման աշխատանքներին զուգընթաց: Դրանք հագիվ թի գետնաջրերի հեռացման համար պատրաստած ցամաքեցման առունների (դրենաժի) ինչ որ կառուցվածքի մնացորդներ հանդիսանան, որովհետև այդպես թափված լիցքը մոտ 1 մետր շառավիղով բռնում է բավական ընդարձակ տարածություն: Իսկ որոշ մասն էլ դեռ մեծ ձակատով շարունակում է մտնել բեմի տակ: Մի գուցե ինչ որ հնադույն գետնափոր սենյակի (?) սալահատակի մնացորդ է, որի ներքևում գտնվող ջրերը, Տաճարի տակ գոյություն ունեցող մյուս գետնաջրերի հետ մեկտեղ, սկզբում եղել են ավելի ցած, իսկ հետագայում բարձրացել են վեր:

Ուրեմն Տաճարի այս մասում խճանկարների մնացորդներով միախառնված լիցքը սկզբում է 5-րդ դարի սալահատակի ներքևի հորիզոնից և իջնելով մայր հողից ցած, հասնում ինչ որ հնադույն սալահատակի: Լիցքի մեջ կան պատի (թե՛ առաստաղի) ծեփի մնացորդներ, հնադույն շենքի կրաշաղախի կտորներ, տուֆարարի և մասնավորապես կղմինդրի բազմաթիվ բեկորներ: Հաճախակի հանդիպում էին նաև խեցեղենի կտորներ: Խճանկարի մնացորդները թափված են միմյանց վրա: Խորանարդիկները դուրս էին գալիս մեծ քանակությամբ: Դժբախտաբար հնարավոր չեղավ ամբողջը հավաքել, որովհետև զգալի մասը գտնվում էր բեմի տակ, իսկ բեմը, ինչպես նշվեց, պետք է պեղվի 1957 թվականին:

Այս տեղից հավաքվեց խճանկարի ավելի քան 5.000 խորանարդիկ:

Ինչպես ցույց են տալիս թե՛ ավանդատան մեջ և թե՛ այստեղ բացված խճանկարի մնացորդների շերտերը, խճանկարը ժամանակին ամբողջապես ավերված է եղել, մնացորդների մեջ չգտնվեցին նույնիսկ բեկորներ, որոնցից ինչ որ չափով, թեկուզ հեռավոր կերպով, հնարավոր լինեք պարզել նկարի բովանդակությունը կամ վերարտադրվին առանձին հատվածներ:

Արեւելյան արսիդի առջև հնարավոր եղավ գտնել միայն ծեփի շաղախի կտորների վրա դեռևս կպած խճանկարի երկուսից մինչև չորս

խորանարդիկ ունեցող առանձին բեկորներ, որոնք լիովին հնարավորություն են տալիս պարզել, ինչպես խճանկարի կառուցվածքում օգտագործված նյութերն ու նրանց բաղադրությունները, այնպես էլ խճանկարի հավաքման-կառուցողական տեխնիկան:

Այսպիսով Տաճարի բոլոր հատվածներում հայտնաբերված խճանկարի մնացորդները անխափր գտնվում են 5-րդ դարի սալահատակի տակ գոյություն ունեցող շինարարական լիցքի մեջ, սկսած մուշկերի հիմքերի վերևի եզրի հորիզոնի ուղղությունից մինչև ներքևի եզրի հորիզոնի ուղղությունը ներառյալ: Ընդ որում հյուսիսային ավանդատան մեջ խճանկարի մնացորդները գտնվում էին ավանդատան 5-րդ դարի սալահատակի ամբողջ մակերեսի տակ, ընդհուպ մինչև մայր հողը:

Ինչպես արդեն տեսանք, թե՛ Տաճարի, թե՛ ավանդատան հիմքերը կառուցված են սրբատաշ տուֆարարից: Իսկ այդ նշանակում է, որ հիմքերի կառուցման ժամանակ, հիմքերի ամբողջ պարագծով շրջապատի հողը հանվել է, որպեսզի հնարավորություն ստացվի շարել հիմքերի շարքերի քարերը և ապա հիմքերի կառուցումն ավարտելուց հետո նորից լցվել է այն: Այդ լիցքը, հասկանալի է, պետք է լցվեր հիմքերի կառուցումից անմիջապես հետո: Մի պահ ենթադրենք, որ այն լցվել է հիմքերի վրայից բարձրացվող պատերի մի մասի, կամ ամբողջի կառուցումից, կամ, ինչ որ երբեք հնարավոր չէ, նույնիսկ ամբողջ շենքի կառուցման բոլոր աշխատանքներն ավարտելուց հետո: Միևնույն է, բոլոր դեպքերում այն պետք է լցված լինեք նույն 5-րդ դարում: Բնական է, այդ լիցքի մեջ գոյություն ունեցած խճանկարի մնացորդները, նույնպես լիցքի հետ այդտեղ են լցվել 5-րդ դարում: Հետևապես 5-րդ դարում խճանկարը գտնվել է արդեն ավերված վիճակում:

Ուրեմն վաճան Մամիկոնյանի օրոք կատարվող շինարարության ժամանակ, խճանկարն իբրև մի առավել հնադույն շենքի պատկանող մաս, արդեն ավերված վիճակում այդ նույն շենքի մնացորդների հետ միախառնված, սփռված է եղել նոր կառուցվող շենքի հիմքերի շուրջ:

Խճանկարի խորանարդիկների մեջ ոսկեզօծ հատիկների անհամեմատ մեծ քանակությամբ գոյությունն անեկրայտրեն ցույց է տալիս, որ խճանկարը ստեղծվել է քրիստոնեական շրջանում: Նշանակում է, խճանկարը պատկանում է 5-րդ դարում վաճան Մամիկոնյանի կառուցած շենքից առաջ, նույն տեղում գոյություն ունեցած քրիստոնեական շրջանի մեկ այլ, առավել հնադույն շենքի: Իսկ այդ շենքը, ինքնբնութային հասկանալի է, կարող էր լինել ոչ այլ ինչ, եթե ոչ Տրդատ

3-րդ թաղավորի և Գրիգոր լուսավորչի ժամանակաշրջանում, 4-րդ դարի սկզբներին ստեղծված Մայր Տաճարի նախնական կառուցվածքը:

Թե ե՞րբ է խճանկարն ստեղծվել, առայժմ անհնարին է ստույգ ասել: Խճանկարի մնացորդների մեջ գտնվող խորանարդիկների արտաքին մակերեսների չափերը (0,8—1,8 բառ. սմ., ոսկեզօծների մեջ հանդիպում են նաև ավելի փոքր չափերի խորանարդիկներ), օգտագործված գույները, գույների հարուստ երանգավորումը համապատասխանում են 4-րդ դարի կեսերից մինչև 6-րդ դարն ընկած ժամանակաշրջանի խճանկարային արվեստում օգտագործված խորանարդիկների չափերին, նրանց գույներին և երանգավորմանը³⁹:

Եվ իրոք, հազիվ թե նման բարձր արվեստով կատարված խճանկարը ստեղծված լինի քրիստոնեական արվեստի սկզբնավորման առավել վաղ շրջանում. սակայն, միանգամայն հնարավոր է, որ էջմիածնում այն հանդես եկած լինի 4-րդ դարի կեսերից մինչև 5-րդ դարի առաջին կեսերն ընկած ժամանակամիջոցում, որովհետև 480-ական թվականներին եա աղբն ավերված է եղել:

Այսպիսով պեղումների նյութերը ցույց են տալիս, որ՝

1) էջմիածնի Մայր Տաճարի այժմյան զբմբխակիր մույթերի խարխախների տակ գոյություն ունեն առավել հնագույն մի շենքի խարխախներ: Այդ խարխախների կառուցվածքի ձևն ակնհայտ ցույց է տալիս, որ նրանք պատկանել են ոչ թե զբմբխակիր, այլ թաղակալ ծածկով բազիլիկալ կառուցվածքի: Այդ բազիլիկալ կառուցվածքն է, որ ըստ Աղաթանգեղոսի մոտ հիշատակված վկայության, պետք է ստեղծված լիներ քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում պետական հռչակվելու (301 թ.) առաջին տարիներին:

2) Հնագույն շենքի խարխախների վրա զբմբխակիր են նոր խարխախներ, որոնք ըստ հորինվածքի պատկանում են զբմբխակիր շենքի, ըստ մշակման բնույթի (ոճի) հար և նման են 5-րդ դարի համանման ձևերի մշակումների բնույթին (ոճին), իսկ ներքևի խարխախների

նկատմամբ ունեցած դիրքով (կառուցվածքով) ճշտությամբ ներկայացնում են Ղազար Փարպեցու հաղորդած 5-րդ դարի վերջերի վերակառուցման պատկերը:

3) Ճարտարապետական-շինարարական նյութերը լիովին հաստատում են էջմիածնի Մայր Տաճարի կառուցվածքի վերաբերյալ ինչպես Աղաթանգեղոսի, այնպես էլ Ղազար Փարպեցու հաղորդած վկայությունների խելությունը:

4) Մայր Տաճարի այժմյան խաչաձև հորինվածքը ստեղծվել է ոչ թե ներսես Գ կաթողիկոսի ժամանակաշրջանում՝ 7-րդ դարի կեսերին, այլ նրանից զրեթե երկու դար առաջ, վահան Մամիկոնյանի օրոք, 5-րդ դարի վերջին քառորդում:

5) Հայկական դասական ճարտարապետության մեջ կենտրոնադրեթ խաչաձև կառուցվածքի հնագույն տիպը հանդիսանում է ոչ թե արտաքինից ուղղանկյուն, ներսից խաչաձև հորինվածքը (կոմպոզիցիան) այլ թե՛ դրսից, թե՛ ներսից խաչաձև կառուցվածք ունեցող հորինվածքը (էջմիածնի Մայր Տաճարը):

Հետևապես էջմիածնի Մայր Տաճարի 5-րդ դարի հորինվածքը որոշակի ճշտումներ է մտցնում Հայաստանի կենտրոնադրեթ խաչաձև կառուցվածքների տիպերի դասակարգման մեջ:

6) էջմիածնի Մայր Տաճարում հայտնաբերվեցին բարձր արվեստով կառուցված խոշոր ծավալի խճանկարի մնացորդներ: Խճանկարը ստեղծվել է 4-րդ դարի կեսերից մինչև 5-րդ դարի կեսերն ընկած ժամանակամիջոցում և 480-ական թվականներին գտնվել է արդեն ավերված վիճակում: էջմիածնի Մայր Տաճարի խճանկարը հանդիսացել է Հայաստանի քրիստոնեական վաղ շրջանի խճանկարային արվեստի առաջիմ մեղ հայտնի ամենահնագույն օրինակը և ընդհանրապես քրիստոնեական արվեստի հնագույն նմուշներից մեկը:

Այս նյութերը ոչ միայն որոշակի լույս են սփռում էջմիածնի Մայր Տաճարի նախնական ձևի և նրա կրած հետագա ձևափոխությունների լուսարանման վրա, այլև մեծագույն նշանակություն ունեն Հայաստանի (և ոչ միայն Հայաստանի) քրիստոնեական վաղ շրջանի ճարտարապետական-շինարարական արվեստի մի շարք արժանատի հարցերի ճշմարտացի ըմբռնման համար:

³⁹ А. В. Виннер, Материалы и техника Мозаичной живописи, Москва, 1953, стр. 28—32.

